

UOT-811.512.162

Səhifə: 84-89

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2025.2.84>

Qüdsiyyə Qəmbərova
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gudsiyye@bk.ru

RƏNG MƏNALI BƏZİ SİFƏT MORFEMLƏRİN DİAXRONİK-DİALEKTOLOJİ SƏCİYYƏSİ

XÜLASƏ

Azərbaycan dilinin leksik sistemində sifətlərin morfem səviyyəsində diaxronik-dialektoloji aspektdə tədqiqi aktual məsələdir. Əşya qarşısında gələrək semantik cəhətdən onu təyin edən əlamət və keyfiyyətin müxtəlif dərəcələrini bildirən sözlər digər nitq hissələrindən fərqlənir. Rəng bildirən sifətlər tarixən bir hecalı VC, CVC, ikihecalı VCV, CVCV, CVCVC və s. morfoloji quruluşa malikdir.

Rəng bildirən sifətlər lüğəvi cəhətdən isimlər kimi zəngin deyildir. Bəlkə də, bu səbəbdən bəzi isimlər atributivləşməyə məruz qalır və ya əksinə hal baş verir. Məsələn, *al* morfemi dildə rəng mənası ilə bərabər, tarixən və dialektlərdə həm də *hiylə*, *yalan* anlamında isim, *almağ* feilinin kök-morfemi kimi feil və s. bildirir. Araşdırmalar göstərir ki, dialektlərdə belə omomorfemlər daha çoxdur. Əşyanın rəngi ilk baxışda diqqəti cəlb etdiyi üçün rəng bildirən sifət morfemləri ən qədim sözlər hesab etmək olar.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, morfemlər, sifət, diaxronik-dialektoloji, rəng mənası

Giriş: Azərbaycan dilində sifətlər mənə cəhətdən müxtəlif olsa da, onları əlamət və keyfiyyət anlayışları birləşdirir. Əlamət konkret isimlərə aid olan ilk təəssüratdır. Əlamət dedikdə əşyanın rəngi, xarici və ya cismani xüsusiyyəti, həcm və ölçüsü nəzərdə tutulur. Əşyanın rəngi ilk baxışda diqqəti cəlb edir. Bu səbəbdən rəng bildirən sifət morfemləri ən qədim sözlər hesab etmək olar. Azərbaycan dilində rəng bildirən sifət morfemlər VC, CVC, CVCV, CVCVL səs quruluşuna malikdir.

Ağ.M.Kaşğarının “Divanı”nda *ak-bəyaz*, *ağ* mənasında oğuzca söz kimi verilmişdir: - *Digər türklər alcası olan ata “ak at” deyirlər.* Orada eyni kök morfemdən düzəlmiş “ak sakal ər” birləşməsi də qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, “Divan”da *ak* omomorfem kimi Ak Say toponiminin və Ak Tərək adlı bir körpünün adında təqdim edilmişdir [5, s.147].

Azərbaycan ədəbi dilində də *ağ* morfemi rəng bildirməklə bəzi terminlər, somatizmlər və müxtəlif onomastik vahidlərin tərkibində qalmışdır:

Ağ ciyər – artıq ümumişlək söz kimi qəbul olunan *ağ ciyər* qədim türkcədə, orta əsr yazılı mənbələrdə *öfkə* adlanmışdır. Hal-hazırda dialekt və şivələrdə işlənən *öfkə/öpgə/öpək/ökbə* və s. variantlarda istər insanın, istərsə heyvanın *ağ ciyəri* mənasında işlənir [3, s.386]. Xalq frazeologiyasında bu söz bir vurğu ilə deyilərək, “ağciyər” şəklində *qorxaq* mənasını daşıyır. Qorxaqlığın *ağ ciyərlə* hansı səviyyədə əlaqəli olması, əlbəttə, təbabətin tədqiqat obyektinə olsa da, dilçilik üçün də gərəqli məsələdir. *Ağ qan*–təbabətdəki leykosit (plazma) termininin xalq dilində ifadəsidir. Hətta leykoz xəstəliyinə xalq arasında *ağ qan* xəstəliyi deyilir. Xalq arasında bu xəstəliyin gedişinin belə bir fraza ilə ifadə olunması da maraqlıdır: *Ağ qan qırmızı qanı yeyir.* Ağxalq təbabətinin ümumişlək leksikasında artıq simvollaşaraq bir neçə xəstəliyin adını bildirməyə xidmət edir. *Ağ* – göz xəstəliyidir. Xalq arasında *gözünə ağ gəlmək*, *gözünə ağ düşmək*, *gözünə ağ dammaq* kimi ifadələrdə rəng semantikasi qorunmuşdur: Təsadüfi deyildir ki, A.Ələsgər “*Bir şagird ki, ustasına kəm baxa, Onun gözlərinə ağ damar-damar*” – deyərək göz qarasının ağarmasını xəstəlik mənasında işlədərək, kor olmağı nəzərdə tutmuşdur. Bundan başqa, “ağ” morfemindən düzəlmiş *ağsuluq* xalq təbabətində, əsasən, körpə uşaqların ağzında əmələ

gələn bir xəstəlikdir. Suluqlamanın nəticəsində ağızın selikli qişasında ərp əmələ gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Quba dialektində bu sözə *ağsul* kimi dodaqların qıraqlarına çıxan yara mənasında rast gəlinir [1, s.16].

“Ağ” kök morfemindən yaranan *ağcavəzə/ağcavaza*: *ağcavəzə olmax* feili Daşkəsən şivəsində heyvanın ağızında əmələ gələn xəstəlik mənasında işlənir: – *İnəx’ ağcavəzə olanda çulitirənnən ağzına atanda sağaley* [1, s.14]. Qazax rayon şivəsində isə eyni söz-morfem solğun, rəngi qaçmış mənasında işlənir: – *Telli uşaxlıxdan elə ağcavaza şeydi* [1, s.14]. Əslində isə, Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində “ağ” söz-morfemi *-ca+vaza* şəklində sifətin azaltma dərəcəsində təqdim olunur: – *Eynində ağcavaz çitdən don varyıdı* [1, s.14]. Qeyd etmək lazımdır ki, *-ca* morfeminin sifətin azaltma dərəcəsini düzəltməsinə dair xeyli nümunə gətirmək mümkündür. Hətta bu halda həmin sifətlər substantivləşərək xüsusi isimlərə çevrilir: Ağca xanım, Qaraca qız, Göycə gölü və s. – *vaz/-vəz /-vaza/-vəzə* morfemləri digər şivələrdə də azaltma mənalı sifətlərin yaranmasında iştirak edir: *balacavəz* (kökə) (Neftçala), *ağcözə* – zəif (heyvan haqqında) (Borçalı) [1, s.14] və s.

Ümumiyyətlə, şivələrdə “ağ” morfeminin omonimliyinə dair nümunələr çoxdur: *ağgöz* – 1) *tənbəl* (heyvan haqqında) – *Bı öküz ağgözzi* (Şamaxı); 2) *xəsis*. – *Məhiş ağgöz adamdı* (Ağdam); 3) qeyri-məhsuldar, münbit olmayan. – *Bu yuxarı hissə ağgöz yerdı* (Salyan); *ağgüz* 1) yaxşılıq bilməyən; 2) xeyir verməyən; 3) pıxasiyyətli. – *Ağgüz adamnan heç dusduğ eləmə, onun heç işin bilmağ ulmiyədü* (Quba) [1, s.14].

Füzuli rayon şivələrində “ağ” morfemi ilə omonimlik təşkil edən “ağmax” feili iki mənada işlənir: – 1) *çıxmaq, qalxmaq* – *Qoyun dağa ağdı*; 2) *bir tərəfə əyilmək, qalxmaq* (yük haqqında); – *Qoymagınan yux ağmax olsun* [1, s.15].

Qara. Qədim türk sözlüyündə rəng mənasında işlənən *qara* ləkseminin həmçinin “*tünd, zülmət, qaranlıq, bədbəxt, pis, adi, mürəkkəb*” və s. mənaları qeydə alınmışdır [4, s.422-423]. Eyni sifət *kara* şəklində M.Kaşğarının “Divanı”nda sadə, düzəltmə və mürəkkəb sifət mənasından başqa, isim, idiom və xüsusi ad kimi qeydə alınmışdır: “*kara, kara munq (qara bəla), kara ətmək, Kara kuş (Müştəri ulduzu), 1. karakuş (qaraquş), 2. karakuş (dəvə dirnağının ucları)* və s.” [5, s.246].

Qara bir ləksəmi kimi omonimlərinin çoxluğu baxımından bəzi digər rənglər kimidir. Bu cəhətdən *qara rəng* bildirən sifət kimi bəzən mücərrədləşməyə məruz qalmış, substantivləşmiş, adverbiallaşmış, frazeoloji birləşmələrin yaranmasında istifadə olunmuşdur. Məsələn, onomastik vahidlərə daxil olan antroponimlərdə – *Qara Yusif (hökmdar), Qara Yoluq Osman bəy, Qara Qarayev (bəstəkar), Qaraca qız, Qaracaoğlan (şair)*; etnonimlərdə – *qaramanlar, qaravəzilər, qaraqaşlılar, qaraqoyunlar, qarapapaqlar və s.*; toponimlərdə – *Qaramanlı, Qaralı, Qarabucaq, Qaraquş, Qaraçala və s.*; hidronimlərdə – *Qaradəniz, Qarasu* və s. *Qara* kök-morfemi söz yaradıcılığında aktiv olub, bəzi mürəkkəb quruluşlu terminlərin, mürəkkəb sözlərin və idiomların yaranmasında fəal iştirak edir. Məsələn, *qaramıx* xalq təbabətində sətəlcəmin bir forması olub, əsasən, uşaqlarda rast gəlinir. Xəstəliyin adı *qara və -miğ* morfemlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Maraqlıdır ki, Salyan rayon şivəsində *qarışıqlıq* mənasında *miğır* sözü işlənir. Xəstəliyin əlaməti də bu etimoloji yozumun doğruluğunu təsdiq edir. Doğrudan da, xəstənin bədəni qara ləkəlivə ya qara ləkələrlə örtülmüş kimi görünür. Belə vəziyyətdə olan xəstənin kürəyinə küpə qoyaraq çərtib qan aldıqdan sonra sağalır. *Qara ciyər* – artıq ədəbi dil faktı qazanmış bu sözə qədim dil nümunələrimizdə, həmçinin dialekt və şivələrimizin bəzində, xüsusilə, qərb və şimal-qərb şivələrində *bağır* şəklində rast gəlinir [1, s.35]. İnsanın daxili orqanı kimi iki ciyərinin olması onları rəng etibarilə fərqləndirməyə səbəb olmuşdur.

Qara qan. Canlı xalq danışığı dilində və xalq təbabətində venoz qan *qara qan* adlanır. Arterial qana nisbətən daha tünd rəngdə olan qan oksigenlə zəngin olması baxımından kimyəvi tərkibcə digərindən fərqlənir. Canlı xalq dilində bu sözlə bağlı maraqlı ifadələr mövcuddur: *qanı qaralmaq – hirsələnmək, əsəbiləşmək; qanıqara – əsəbi, hirsli, ürəyindən qara qanlar axmaq – həyəcanlanmaq, darıxmaq* və s.

Qara su elmi təbabətdə qlaukoma xəstəliyinin canlı xalq danışığı dili variantıdır. Bu sözün rənglə əlaqəsi olmasa da, burada *qara* sözünün çoxmənalı olması aydın müşahidə olunur.

Dilimizdəki *Gözünə qara su gəlsin!* Qarğışında bu semantika yaxşı mühafizə olunmuşdur. Nəsiminin qəzəllərinin birində aşiq rəqibinə qarğış edərək deyir: “*Buduna çıxsın ufular, gözünə həm qara su. Tutulsun dilü qulağın bir neçə daş dışınə*” [8, s.51]. Qara su həm də xalq təbabətində qurd xəstəlikləri zamanı insanın ağzından axan suya deyilir. Əlbəttə, bu, suyun rənginə görə yox, miqdarına görə adlandırılır. *Ağzından qara su gəlmək* ifadəsi bu səbəbdən yaranmışdır.

Qara qızdırma–xəstəliyin uzun sürməsi ilə bağlı belə adlandırılır. M.Kaşğari türk dillərində *qara* sözünün çoxmənalı olmasını ortaya çıxaran ilk dilçi olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, bu sözlərin bəzisi müasir dildən tamamilə fərqli xarakterdə təzahür etmişdir. Məsələn: “*kara kuş – Müştəri ulduzu; kara kuş – dəvə dabanının ucları; kara ot – Hindistandan gətirilən zəhərli bir ot; kara yağ – neft*” [5, s.246-247].

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində yalnız *qara* morfemindən törəyən onlarla insan və heyvan xəstəliyi ilə bağlı terminlər toplanmışdır: Məsələn: *qaraca dil* (Basarkeçər) – malın dilində yara; *qarapapax* (Bərdə, Gədəbəy, Gəncə, Tovuz) – heyvanlarda və toyuqda xəstəlik; *qara sızax* (Qazax) – qoyunda xəstəlik; *qara sulux* (Qazax) – qoyunda xəstəlik; *qaratulux* (Füzuli, Salyan, Zəngilan) – barama xəstəliyi; *qarayelin* (Basarkeçər) – heyvanda xəstəlik; *qaraqançır*–dərinin zədələnməsi nəticəsində qaralib-göyerməsi; *qarabasma* (təbabətdə qalyüsinasiya, psixi-nevroloji xəstəlik) və s. [1, s.279-282]. Maraqlıdır ki, xalq təbabətində də bir sıra dərman bitkilərinin adları “qara” sözü ilə bağlıdır: *qara hindiba, qara nanə, qara səhləb, qara reyhan, qara qaytarma* və s. Qeyd etmək lazımdır ki, burada *qara* sözü *tünd çalar* anlamına daha çox uyğun gəlir. Azərbaycan dialektlərinin söz fondunda *qara* morfeminin 1. *Xuruş*; 2. *Adambaşına düşən torpaq sahəsi*; 3. *12 taxıl dərzi*; 4. *Mürəkkəb* və s. mənaları əsasında düzəlmiş onlarla söz vardır [3, s.278-282].

Qədim türkcədə də *qara* omomorfem kimi sözyaratma imkanları cəhətdən zənginliyə malik olmuşdur [4, s.424-425].

Boz. *Boz* kök-morfemi M.Kaşğarinin “Divan”ında rəng mənasında işlənmişdir: - *Buşmasar, boz kuş tutar, evməsar, ürünq kuş tutar (ovçu bezməsa, boz quş tutar, tələməsa, ağ quş tutar* [6, s.40], *Boz at = boz rəngli at; - Hər hansı bir heyvan ağla qırmızı arasındakı rəngdə olarsa, yenə belə deyilir: boz koy = boz rəngli qoyun* [7, s.131].

“Boz” morfemi əsasında yaranmış feillərin mənasına diqqət verdikdə onların rənginin azaltma dərəcəsində olduğunu görmək mümkündür: *boz qara (açıq qara), boz qırmızı (açıq qırmızı), boz yaşıl (açıq yaşıl)* və s. Deməli, müasir Türkiyə türkcəsində işlənən “bozulmaq” feili qədim türkcədəki “boz” morfemindən yaranmışdır. Müasir Azərbaycan dilində eyni məxrəcli samit səslərin b-p keçidi nəticəsində “pozulmaq” mənasında bütün sözlərin semantikasında ya həqiqi, ya mücərrəd mənada pozulma, yəni dəyişmə, rəng, keyfiyyət və kəmiyyətin dəyişməsi anlamı ifadə olunur: *boz durmaq – 1) pozdurmaq, dağıtdırmaq; 2) pulu xırdalamaq; bozğun – məğlubiyət, darmadağın edilmə: bozkır -1) çöl, düz; 2) açıq boz (at haqqında), bozmak – pozmaq; bozuk – xarab, nasaz, yararsız, pis; 3) xırda pul* [10, s.24].

Ehtimal etmək olar ki, *pis* sifət morfemi *boz* morfeminin qədim dialekt əlamətlərindən biridir. Çünki canlı dildə *boz adam* mənaca *pis adam, bozarmaq pis rəftar etmək* deməkdir. Azərbaycan ədəbi dilində, həmçinin dialekt və şivələrində *boz* rəngi həm də ağ və qara rəngin qarışığı kimi hesab edilir. Bu mənada həmçinin *çal, çil* kimi rəng bildirən söz-morfəmlər işlənir. Yuxarıda M.Kaşğaridən “boz” sözünün mənalarından biri kimi verdiyimiz nümunədə *ağ və qırmızı arasındakı rəng* mənası dilimizdə *kürən* şəklində işlənir. Bu rəng həm də ata və qoyuna aid olub, insan üçün nadir rəng hesab olunur. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *boz* omomorfeminin müxtəlif mənaları toplanmışdır: “1. *Dişi qırqovul (Gəncə, İmişli, Yevlax); 2. Dəri xəstəliyinin adı (Bərdə, Qarakilsə, Şuşa); 3. Həyasız (Bakı, Salyan); 4. Naxışsız, saya corab (Xanlar)*. Qeyd etmək lazımdır ki, şivələrdə “boz” morfeminin rəng semantikasi əsasında düzəlmiş *bozağan (Laçın) – otsuz yer; bozax (Borçalı, Füzuli, Şəmkir) – 1) yerli qoyun cinsi; 2) yemiş növü (Füzuli); 3) quru ot (Ağdam); bozarantı (səhər alaqaranlığı) (Gəncə); bozalğan (Ağbaba) – yabani bitki adı; -bozbahar (Gədəbəy) – quş adı, bozdəli (Füzuli, Kürdəmir) – yemiş növü*. “ [1, s.62-63].

Məlumdur ki, xalq təbabətində bəzi xəstəlik adları *boz* morfemi əsasında yaranmışdır.

Məsələn, traxoma xəstəliyi *boz* şəklində adlanır. Söz göz qarasının bozarması nəticəsində yaranmışdır. Canlı xalq dilində *gözü bozarsın!* Qarğışı da bununla bağlıdır. Bundan əlavə, Bərdə, Qarakilsə, Şuşa rayon şivələrində “boz” dəri xəstəliyi mənasında işlənir: “*Keşmişdə adamın başına boz tüşəndə gətirif üstünə bozbaş kəfi sürtərdilər (Şuşa)*” [1, s.62]. Bundan əlavə, *bozvənd* İmişli rayon şivəsində qoyun xəstəliyinin adıdır. Sözüün ikinci tərəfinin mənası, fikrimizcə, yer anlamı verir. Eyni köklü *bozvurması* isə Culfa şivəsində qoyun xəstəliyi mənasında işlənir [1, s.63].

A.M.Şerbak “Сравнительная фонетика тюркских языков” əsərində “boz” morfeminin praformasını kimi “bor” kök-morfemini qəbul edir [9, s.31-35]. Deməli, tarixən r-z əvəzlənməsi nəticəsində türk dilli tayfalarda dialekt fərqi kimi götürülən *bor* morfeminin bu gün rus dilində işlənən *burıy* variantının mənşəyi məlum olur. Bundan başqa, bəzi şivələrdə “boz” rəngli pişik mənasında işlənən “mor pişik” birləşməsinin də qədim boz rəng bildirməsindən irəli gəldiyini təsdiq edir. Çox maraqlıdır ki, bəzi şivələrdə bu morfemin “*yetişməmiş kal meyvə*” (*Qarakilsə, kimi “sübh” (Ağcabədi)*) mənası da aşkar olunmuşdur [1, s.360]. Düşünürük ki, bu mənada “*boranı (balqabaq)*”, “*barramax (kiflənmək)*”, *bar (kif, ərp)*, “*por – kif, porramax – kiflənmək, porranmax – kif atmaq*” (*Qax, Şəki, Zaqatala*) və s. [1, s.407] “boz” morfeminin şivə variantlarıdır.

Sifət morfemlər yeri gəldikcə araşdırmaya cəlb olunmuşdur. Belə nəticə hasil olunmuşdur ki, sifət morfemli leksikanın dialekt variantlarının xüsusi tədqiqata ehtiyacı vardır. Çünki onların dialektal xarakteri dilimizdə zəngin sinonimiya yaradır. Bu da xalqımızın söykökündə müəyyən rol oynamış müxtəlif türkdilli tayfaların dil özünəməxsusluğunu ortaya qoyur;

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2007. 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. I c. Bakı: “Elm”. 1987. 541 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. IV c. Bakı: “Elm”. 1987. 541 s.
4. Drevnetyürkskiy slovar. Leninqrad: “Nauka”. 1969, 676 s.
5. Kaşğari M. Divanü luğat-it türk. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan. R. Əskər. Bakı: “Ozan”, c.I, 2006, 512 s.
6. Kaşğari M. Divanü luğat-it türk. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan. R. Əskər. Bakı: “Ozan”, c.II, 2006, 400 s.
7. Kaşğari M. Divanü luğat-it türk. Tərtib edən və nəşrə hazırlayan. R. Əskər. Bakı: “Ozan”, c.III, 2006, 400 s.
8. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bak: Azərnəşr, 1973, 673 s.
9. Şerbak A.M. Sravnitel'naya fonetika türkskix yazıkov. Leninqrad: “Nauka”, 1970, 204 s.
10. Türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı: “Ergün”, 1992, 128.

Gudsiyya Qambarova

Diachronic and dialectological characteristics of certain color-adjective morphemes

Abstract

The diachronic and dialectological analysis of adjective morphemes within the lexical system of the Azerbaijani language remains a pertinent area of study. Adjectives that precede nouns to semantically denote varying degrees of attributes and qualities are distinguished from other parts of speech. Historically, color-denoting adjectives exhibit phonological structures such as monosyllabic VC, CVC, and disyllabic VCV, CVCV, CVCVC, among others.

Lexically, color adjectives are not as abundant as nouns. Consequently, some nouns undergo attributivization, or conversely, adjectives may nominalize. For instance, the morpheme “al” not only signifies color but also historically and dialectally conveys meanings like “deceit” or “lie” as a noun, and functions as the root morpheme of the verb “almaq” (to take). Research indicates that

such homomorphemic forms are more prevalent in dialects. Given that the color of an object is often the most immediately noticeable feature, color adjective morphemes can be considered among the oldest lexical items.

Keywords: *Azerbaijani language, morphemes, adjectives, diachronic-dialectological, color semantics.*

Кудсия Гамбарова

Диахронические и диалектологические особенности некоторых морфем прилагательных с цветовым значением

Аннотация

Исследование прилагательных на морфемном уровне в диахроническом и диалектологическом аспектах в лексической системе азербайджанского языка является актуальной задачей. Слова, предшествующие существительным и семантически определяющие различные степени признаков и качеств, отличаются от других частей речи. Прилагательные, обозначающие цвет, исторически обладают фонологической структурой, такой как односложные VC, SVC, двусложные VCV, CVCV, SVCVC и т.д.

Лексически прилагательные, обозначающие цвет, не так богаты, как существительные. Возможно, поэтому некоторые существительные подвергаются атрибутивизации или наоборот. Например, морфема «ал» в языке, помимо значения цвета, исторически и в диалектах также обозначает «обман», «ложь» как существительное, а также является корневой морфемой глагола «алмак» (брать). Исследования показывают, что такие оморфемы чаще встречаются в диалектах. Поскольку цвет предмета привлекает внимание с первого взгляда, морфемы прилагательных, обозначающих цвет, можно считать одними из самых древних слов.

Ключевые слова: *азербайджанский язык, морфемы, прилагательные, диахронический и диалектологический аспекты, значение цвета.*

Çapa tövsiyə edən: *AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*

Rəyçilər: *dosent K.Quliyeva*
dosent G.Binnətova